

ІСТОРИКО-ЛАНДШАФТОЗНАВЧІ ТА КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 502.4 + 911.52

В.П.КОРЖИК

ДО ІСТОРИКО-ЛАНДШАФТНОГО ПІДХОДУ У ЗАПОВІДНІЙ СПРАВІ

Природно-заповідна справа в нинішньому її розумінні і законодавчій базі вичерпала свій креативний потенціал і давно потребує докорінних змін. Основною причиною є те, що у нинішньому природно-антропогенному середовищі, особливо в регіонах давнього господарського освоєння і трансформації ландшафтної структури в процесі коеволюційного розвитку природної та соціальної підсистем, суто природних чи умовно природних геосистем (геокомплексів, інтегрованих ландшафтів, екосистем, біогеоценозів) практично не збереглося, а оперувати поняттям „природний” доводиться з певною мірою умовності. Законодавча ж база організації суспільства та природокористування вимагає чіткого і однозначного юридично прийнятного трактування понять. Тому більш вищим і закономірно історичним етапом у розвитку заповідної справи є концепція формування природоохоронної - екологічної мережі.

Стан проблеми. Створення і розвиток екологічної мережі пов'язується з глобальною проблемою формування концепції «сталого», вірніше – збалансованого розвитку, задекларованого в 1992 році Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро та підтвердженого на наступних саммітах. За основу розробки методології і методики створення екомережі була покладена необхідність першочергового збереження біотичного різноманіття, в той час як більш важлива проблема збереження базового - ландшафтного - була відсунута на другий план. Домінування біотичного підходу до формування екомережі, як данина давній і хибній традиції вважати під охороною природи охорону так званої „живої природи”, призвело до певної монополізації справи спеціалістами – біологами, що в Україні знайшло своє відображення у законодавчих документах [3, 4, 5] і базових публікаціях [1, 18, 20] та декількох послідовних проектах Методичних вказівок по створенню національної екомережі (2003, 2004, 2005 р.р.), розроблених окремими спеціалістами Національного ЕкоЦентру України і Міністерства екології та природних ресурсів (нині – Мінприроди) України. Проведена натурна апробація методик на конкретному регіональному полігоні Чернівецької області в контексті проекту «Підтримка розвитку Національної екологічної мережі України у рамках формування Всеєвропейської екологічної мережі. Задум та втілення в пілотній зоні» у 2004 році, у якому брав участь і автор, довела, що застосування суто біотичного підходу значно звужує потенційні і реальні можливості декларованих намагань зберегти екологічну стабільність довкілля, створює чимало наступних юридично-правових, ментальних, землевпорядкувальних та фінансових проблем, а тому не може бути прийнята за основу і слугувати дієвим інструментом у забезпеченні збалансованого розвитку в його екологічному аспекті.

Якщо мова йде про збалансований розвиток, то будь-які екоспрямовані

доктрини природокористування (відповідно – й методики) обов'язково повинні враховувати еволюційний аспект, тобто тренд розвитку нинішньої соціоприродної цілісності, включаючи й ретроспективний аналіз та віртуальне відтворення попереднього стану природного середовища. Про це у існуючих методиках мова не ведеться, а базовим вихідним матеріальним субстратом для розбудови екомережі вважається сучасний стан екосистем.

Метою цієї публікації є обґрунтування необхідності запровадження історико-ландшафтного підходу (у сукупності з ландшафтно-екологічним) до заповідної справи як методології і науково-практичної галузі людської діяльності по оптимізації природокористування.

Основна частина. З позицій постнекласичної методології у природничих науках основними акцентами у проблематиці формування екомережі на базі існуючого природно-заповідного фонду повинні бути такі.

1. Виявлення еволюції поняття і змісту екологічної мережі та розробка відповідних методолого-методичних засад їх формування. У першому «біотично» орієнтованому законі про екологічну мережу [4] основними її елементами вважаються природне ядро, природний коридор, буферна зона та ділянки відтворення природного стану. Природне ядро мислиться як біоцентр, утворений окремими екосистемами, суміжними екосистемами, екотопами, місцями існування, природними ландшафтами, що являють особливу цінність, встановлену нормативно-правовими актами в галузі збереження біорізноманіття. При цьому не береться до уваги той факт, що екосистеми, екотопи, місця існування фактично є різними аспектами розуміння біотичної сутності ландшафту як поняття родового відносно цих видових; наразі створюється враження паралельного територіально окремого і одночасного співіснування їх всіх та вміщуючого ландшафту. Неконкретне трактування «біоцентру» створює прецеденти і для волонтаризму, адже у багатьох випадках параметри його визначення згідно кількісних характеристик біотичного різноманіття дають підстави вважати ядром як центральні частини масивів «природної» рослинності, так і території катен (екотонів) – стикових смуг взаємопроникнення різних типів рослинності відповідно із значно більшим набором видів. Конструктивна критика понять цих елементів наведена у нашій публікації [14].

Найвразливішою ланкою серед зазначених елементів екомережі є ділянки відтворення природного стану (потенційної ренатуралізації), під якими розуміються *неприродні* території, що потенційно придатні для *відтворення природного стану*. В чому і за якими об'єктивними показниками та параметрами полягає різниця між цим штучним диполем „неприродного” та „природного” стану територій? Адже, з огляду на величезне розмаїття впливу людської діяльності в історико-географічному процесі [12] на не менш велике розмаїття вихідного ландшафтного субстрату і коеволюційну трансформацію структури соціоприродної цілісності, доквілля сприймається широким спектром змінених гео(еко)систем з поступово-перехідними ознаками – від умовно природних до абсолютно штучних. І що означає відтворення природного стану, якщо в контексті прогресуючих змін тієї ж соціоприродної цілісності повернутись до вихідного стану неможливо?!

Тому закономірно постають питання: яким чином збереження одного компонента, нехай навіть найважливішого, з огляду на його трофічну для людини цінність, може ефективно вплинути на збереження природного комплексу,

геосистеми в цілому? Чи можна зберігати і збагачувати біорізноманіття (різноманіття одного і найслабшого компонента геосистеми) поза завдань збереження інших, «сильніших» компонентів і диверсифікації ландшафтного (цілої геосистеми) різноманіття? Адже логіка розвитку наук природничого циклу і реалії природокористування неодмінно приведуть до необхідності формування полікомпонентної ландшафтно-екологічної мережі [14], нехай навіть під традиційною назвою екологічної. Цей процес слід максимально прискорити, інакше марно втрачатимуться дорогоцінний час та матеріально-фінансові ресурси на її створення.

Саме з цих причин більш дієздатним слід вважати другий закон про екологічну мережу [5], у якому вже застосовуються такі базові і більш ландшафтоприйнятні терміни, як ключові території, сполучні території, буферні зони та зони відновлення. Ця буцім-то незначна різниця має концептуальне значення, оскільки дозволяє створювати мережу на принципово нових – ландшафтно - екологічних стабілізаційних засадах.

2. Виявлення еволюційного тренду ландшафтів як природничої складової коеволюційного процесу формування соціоприродної цілісності. При всій технічній оснащеності суспільства та його зростаючому впливу на перебіг подій загальні напрямки розвитку природного середовища, його динаміка і еволюція є визначальними для життєдіяльності людини. Тому знання процесу «звідки прийшли і куди йдемо» є вкрай важливим чинником забезпечення збалансованого розвитку. Аналіз і побудова факторально-еволюційних рядів історично змінюваних ландшафтних комплексів [15, 16] дають підстави як для ретроспективних реконструкцій стадій антропогенізації середовища, так і для побудови прогностично-еволюційних рядів. Наприклад, резонансна для Карпатського регіону проблема відновлення «корінних» лісостанів на місці похідних ялинових монокультур австрійської доби впирається у такі непрості питання, як: - визначення поняття «корінний лісостан» відповідно до існуючих лісорослинних умов, - яким параметрам нині повинен відповідати «корінний ліс», якщо дійсно попередні – до середини XVIII століття - корінні ліси відповідали кліматичним умовам так званого малого льодовикового періоду у Європі (XIV - середина XIX століття), а ті, в свою чергу, трансформувались з лісів попереднього більш теплого і сухого періоду [11]. Слід нагадати, що бук – продуцент відомого топоніму «Буковина» - масово з'явився у лісах Карпат і Підкарпаття лише з VII століття до Р.Х.

3. Виявлення закономірностей і еволюційного тренду самої соціоприродної цілісності, або ж сучасних геореалів. Їх складовою сьогодні виступає культурно-ландшафтна спадщина, етичні та правові норми природокористування [19] як соціоприродний субстрат формування природоохоронної мережі. Зовсім не риторичними є питання: - з яких конкретних ландшафтних комплексів необхідно формувати екомережу? – чи відповідають вони вимогам довготривалого виконання призначених середовищоптимізуючих функцій, тобто чи будуть життєздатними і відповідати новим природно-кліматичним умовам? – в якій мірі вони є «природними» і цінними? – чи відповідають ментальним запитам населення і працівників природовикористовуючих установ та організацій? – чи є вони економічно вигідними з огляду на рівень виробничих відносин і соціальних запитів суспільства?

Багаторічна практична діяльність автора у природоохоронній сфері на

терені Чернівецької області дає чимало підстав для таких запитань. Наприклад, яким вважати ландшафтний інваріант Дністровських стінок (межі майбутнього міждержавного Дністровського екологічного коридору), якщо у середині і наприкінці XIX століття у Кельменецькому і Сокирянському районах вони були безлісними, з скельно-степовою рослинністю, в XX столітті – вкриті штучними чи похідними лісонасадженнями, а в XIV-XV, за всіма ознаками, – заліснені? З цього випливає суто прагматичне питання: залишати їх у нинішньому стані чи сприяти різними господарськими процедурами формуванню стійких ландшафтних комплексів. Чим вважати центральну частину нині залісненої Хотинської височини – ключовою територією чи коридором, з чого і для чого формувати буферну зону, - якщо на території «корінних» еталонних букових лісів (ботанічні пам'ятки природи та лісові заказники загальнодержавного значення) знаходяться потужні оборонні вали Рухотинського городища скифського часу (з синхронними колись прилеглими поселеннями) чи периферія городища «Корнешти» ранньослов'янського часу [11].

4. Збільшення частки антропогенних заповідних територій і об'єктів як реальна і вимушена данина необхідності формування сучасної природоохоронної мережі, найкраще адаптованої до нинішніх природно-антропогенних умов. Законом про природно-заповідний фонд України [3] легалізовані такі антропогенні утворення, як парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки, ботанічні та зоологічні сади, свердловини з мінеральними водами в якості гідрологічних пам'яток природи. До інших категорій об'єктів природно-заповідного фонду (пам'ятки природи, заказники, заповідні урочища) де-факто включаються відпрацьовані кар'єри, штучні відслонення геологічних верств, штучні водойми і їх комплекси (ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Совицькі болота» у Чернівецькій області). Для Вінницької області перелік подібних антропогенних об'єктів наведений у публікації Г.І.Денисика [2], де фігурують існуючі та перспективні заповідні об'єкти - геолого-геоморфологічної групи: кар'єрно-відвальні комплекси, оригінальні за формою і будовою терикони відвальних порід, унікальні підземні виробки, оборонні вали різних часів, воєнно-фортифікаційні комплекси, охоронні тераси, наливні пляжі; - гідрологічної групи: рекреаційні і заповідні озера в кар'єрах, водосховища і ставки парків та палацових комплексів, заповідні ділянки каналів та річок, антропогенні болотні комплекси та т.п.; педологічної, зоофітологічної груп, ландшафтно-інженерні та ландшафтно-техногенні системи. В якості цінних водно-болотних угідь, занесених до переліку об'єктів дії міжнародної Рамсарської угоди, включені фрагменти Дністровського водосховища біля устя р.Смотрич.

Проте давно назріла необхідність внесення суттєвих змін до зазначеного закону [3]. Для збереження ландшафтно-екологічної рівноваги повинно бути перенесення акцентів науково-практичної уваги на методи і заходи по ініціюванню і сприянню самовідновним процесам **ренатуралізації та натуралізації** сильно змінених геосистем, конструюванню на цих засадах “культурних”, тобто антропічних (спеціально підтримуваних на необхідному ландшафтно-екологічному експлуатаційному рівні використання) геосистем. Першочергову цікавість являють території тих природно-антропогенних геосистем (сучасних ландшафтних геореалів) будь-якого генезису, які ще здатні самоорганізовуватись і саморозвиватись без несприятливих з погляду людини процесів і явищ, або вимагають для цього відносно незначних матеріально-

технічних та процедурно-організаційних заходів по стимулюванню таких тенденцій.

Цей концептуальний підхід надасть заповідній справі більшої наступальної конструктивності, реалістичності, перспективності, юридично обґрунтованої тотальності та ментально-психологічної сприйнятності. Адже при постійному акцентуванні уваги на збереженні лише „природних” геоконструкцій чи екосистем, яких вже практично не існує, проблема неодмінно заходить у тупик. Відповідно до цього, в системі ОПЗФ мною пропонується [6, 10, 13] передбачити 3 великі класифікаційні групи, які в певній мірі узагальнюють класифікацію природно-заповідних територій МСОП: *заповідні умовно «природні» об'єкти* (нинішні заповідники, національні природні парки, регіональні природні парки, заповідні урочища, заказники, пам'ятки природи не цілеспрямованого антропогенного походження), *заповідні природно-антропогенні об'єкти* (парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ландшафтні парки, ботанічні сади та дендрологічні парки, свердловини з цінними мінеральними водами, палацово-паркові комплекси, декоративні водойми та т.п.), *об'єкти позитивної антропогенної натуралізації* (залісені стабілізовані терикони, рекультивовані кар'єри, штучні рекреаційні водойми, закріплені стрімкі схили, береги та т.п.). Відповідно, слід замінити назву модернізованого закону на закон України «Про природно-натуралізаційний фонд».

Висновки. У контексті формування і утримування нового середовища, найкраще адаптованого до тренду сучасних природно-кліматично-антропогенних умов, в якому екологічна мережа повинна зайняти чільне місце і роль стабілізатора екологічного стану та безпеки соціоприродної цілісності, необхідно використання інноваційних підходів до формування ефективної мережі природоохоронних територій. Це може бути успішно реалізовано при застосуванні історико-ландшафтного підходу у заповідній справі і перенесенні акцентів науково-практичної уваги на методи і заходи по ініціюванню і сприянню процесам ренатуралізації та натуралізації сильно змінених геосистем, конструюванню на цих засадах “культурних” ландшафтів.

1. Гриценко А., Мовчан Я., Шеляг-Сосонко Ю. та ін. Методика формування регіональної екомережі (Проект). – Київ, 2003. – 67 с. 2. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с. 3. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р., №2456-ХІІ. 4. Закон України „Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки / Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2000. – № 47. – С. 405. 5. Закон України „Про екологічну мережу України” від 24 червня 2004 р. № 1864-ІV. 6. Коржик В.П. До перегляду доктрин ведення заповідної справи // Матер. VI з'їзду Укр. географ. тов-ва. – К., 1995. – С. 116-117. 7. Коржик В.П. О рефлексивных аспектах историко-географических исследований // Тези доп. міжнар. наук.-методол. конф. “Ландшафтогенез – 2000: філософія і географія”. – К., 1996. – С. 112-115. 8. Коржик В.П. Детерминируемая взаимоиндукционность как механизм самоорганизации ландшафтных геосистем // Тези доп. міжнар. наук.-методол. конф. “Ландшафтогенез – 2000: філософія і географія”. – К., 1996. – С. 68-70. 9. Коржик В.П. Антропогенизация среды: историко-географические аспекты // Природопользование в условиях дифференцированного антропогенного воздействия. – Минск–Сосновіц, 2000. – С. 7-11. 10. Коржик В.П. Збереження ландшафтного різноманіття і природно-заповідна справа // Екологічні проблеми Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С. 145-159. 11. Коржик В. Лісистість Буковини як функція антропогенізації довкілля // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: Сер. Географія. – 2001. – Вип. 104. – С. 36-60. 12. Коржик В.П. Екологічні аспекти історико-географічного процесу // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту: Сер. Географія. – 2002. – Вип. 1. – С.33-37. 13. Коржик В. Заповідна справа в контексті розвитку ландшафтів // Мат. міжнар. наук. конф. „Ландшафти та геоекологічні проблеми

Дністровсько-Прутського регіону”. – Чернівці, 2005. – С. 161-163. **14.** Коржик В. Екологічна мережа чи еколандшафтна мережа: пріоритетна доцільність // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. – Вип. 294: Географія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 42-55. **15.** Пащенко В. Різноманітність та історичні трансформації ландшафтів // Ландшафти і сучасність: 36. наук. праць. Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 57-62. **16.** Пащенко В.М. Екоеволюція від сталого розвитку // Супутник Київського географічного щорічника. – Вип. 5. – К.: Київський відділ Укр.геогр. тов-ва, 2005. – 112 с. **17.** Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV вв. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 160с. **18.** Формування регіональних схем екомережі (методичні рекомендації) / За ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. – Київ: Фітосоціоцентр, 2004. – 71 с. **19.** Царик Л. Антропоцентричні тенденції трансформації категорії «ландшафт» // 36. наук. праць. Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 67-68. **20.** Шеляг-Сосонко Ю.Р., Гродзинский М.Д., Романенко В.Д. Концепция, методы и критерии создания экосети Украины. – Киев: Фитосоциоцентр, 2004. – 144 с.

In clause is proved the application of historical - landscape approach (in aggregate with landscape – ecological) to reserved business as methodology and scientifically - practical branch of human activity on optimization of nature usage. The radical improvement of the law of Ukraine "About nature-reserved fund" is necessary with the purpose of inclusion in it anthropogenous complexes and objects, and also anthropogenous changed landscapes for their next steadily renaturalization and naturalization, which most would correspond modern natural - climatic and anthropogenous conditions.